

Bijdetijdse redacteuren?

Nicoline van der Sijs is 'HOOG-
LERAAR HISTORISCHE TAALKUNDE VAN HET NEDER-
LANDS IN DE DIGITALE WERELD' AAN DE RADBOUD
UNIVERSITEIT NIJMEGEN EN SENIOR ONDERZOE-
KER BIJ HET MEERTENS INSTITUUT. DAARNAAST IS
ZE LEXICOGRAFE. ZE SCHREEF EEN GROOT AANTAL
BOEKEN OVER TAAL, WAARONDER HET *LEENWOOR-
DENBOEK* (1996) EN HET *CHRONOLOGISCH WOOR-
DENBOEK* (2001). ZE VERZORGE VERDER VOOR DRIE
EDITIES DE HERKOMSTVERKLARING VAN WOORDEN
VOOR DE GROTE (= DIKKE) VAN DALE.

Mijn band met de Grote Van Dale is lang en intensief. Enerzijds als leverancier: ik was verantwoordelijk voor de etymologie in de 12^e, 13^e en 14^e editie. Anderzijds als grootgebruiker. Over mijn ervaringen in die laatste rol gaat dit stuk.

In 2001 publiceerde ik het *Chronologisch woordenboek*. Dat boek draaide om de eerste vermeldingen van 18.540 Nederlandse woorden, in hun huidige betekenis. Met het uitzoeken van de eerste vermelding zette ik de weg voort die was ingeslagen in de 2^e editie van het *Etymologisch woordenboek* van P.A.F. van Veen en mezelf, dat in 1997 bij Van Dale Lexicografie was verschenen.

De belangrijkste bronnen voor het vinden van de eerste vermelding van een woord waren woordenboeken en woordenlijsten, want rond de laatste eeuwwisseling waren nog maar weinig historische teksten digitaal beschikbaar.

Uiteraard vormden vooral de historische woordenboeken van het Nederlands het uitgangspunt van de naspeuringen. Het eerste referentiepunt voor de periode na 1500 was het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) – nog zonder de vierdelige *Aanvullingen*, die pas in de loop van 2001 verschenen. De redacteurs van het WNT hebben bij ieder trefwoord relevante citaten uit zo veel mogelijk periodes vermeld, voornamelijk afkomstig uit literaire werken en woordenboeken. De materiaalverzameling van het WNT loopt echter tot 1976: jongere teksten nam men in principe niet op. Voor de datering van nieuwvormingen of leenwoorden uit de 19^e en 20^e eeuw gebruikte ik naast het WNT contemporaine woordenboeken: de bekende reeks handwoordenboeken van Koenen, Kramers en Verschuieren, en uiteraard alle dertien drukken van de Grote Van Dale die vóór 2001 waren verschenen. Daarnaast raadpleegde ik woordenboeken op deelgebieden: beschrijvingen van vaktalen als musicologie, geneeskunde en religie, verzamelingen geleende woorden, encyclopedieën en dergelijke.

Kortom, voor het dateren van Nederlandse woorden waren de nodige bronnen beschikbaar. Dat maakt het interessant om te bekijken in hoeveel gevallen de Grote Van Dale de oudste datering heeft geleverd, dat wil zeggen een woord voor het eerst (eerder dan andere naslagwerken) heeft opgenomen. De tabel

1901

MATINEUS, (Fr.) bn. vroeg op : *hij is niet matineus*, staat laat op.

Uit: *Van Dale's Groot woordenboek der Nederlandsche taal*, 5^e editie, 1914.

1^e druk | 1864 | I. M. Calisch en N. S. Calisch
abnormaal, afficheren, aula, punter, tuniek, vicariaat

6 woorden

2^e druk | 1874 | J.H. van Dale

absolutisme, achilleshiel, allotropie, antediluviaal, aquarel, aquatint, astatisch, babbelaar, biblioefiel, bisamrat, blauwkous, bloes, bok, borstplaat, brokstuk, bruuskere, bullen, canard, caracal, cellulose, chloroform, cocon, col, compact, contact, copuleren, densimeter, diacones, diagram, dixi, draineren, drogbeeld, dwarsbomen, efemeriden, egoïsme, festival, flens, fleppen, gegeven, halter, herbivoor, hommer, hooimijt, identiek, imponderabilia, iridium, jandomme, jojo, jokkebrok, junctie, kalibreren, kantie, keihard, kriel(tje), lanthaan, machiavellisme, majeure, mediaan, metabolisch, microfoon, mikado, mime, mineur, moeren, monoloog, monstrositeit, morene, muisjes, niobium, nippertje, nominaal, o-benen, oekaze, ofiologie, oma, Oost-Indisch doof, opkikkeren, passagieren, pectine, personificatie, plagiaat, polemiek, portee, portemonnee, preciseren, preoccupatie, priemgetal, reclame, ritueel, rococo, ruthenium, santé, sarcofaag, scheleend, schellinkje, schisma, sensueel, serval, simmen, snuiter, solist, solvabiliteit, spiraal, spiritualiën, stalles, stearine, stereoscoop, strategie, superfijn, tacticus, tamponneren, technicus, terracotta, thallium, theosofie, tjetter, uitentreuren, zwijnjak

118 woorden

3e druk | 1884 | J. Manhave

beneveld, filatelist, kletsous, ratel, sloom, stout, tram, universalisme, velvet, vertikken

10 woorden

4^e druk | 1904 | H. Kuiper, A. Opprel, P. J. van Malssen

aceton, altruïsme, astrakan, avicultuur, balkenbrij, behoefte, beren, besmukt, boerenschroom, bomvol, braille, brom, carbol, chassis, cleistogaam, cocaïne, conditie, corrida, crematorium, creoline, cup, deflexie, demi, diapositief, diskwalificeren, duratief, fiduciair, figaro, fitten, forens, fouilleren, fröbelen, gallium, germanium, geuren, gewiekt, giebelen, grafologie, grimeur, gymnastiekschoenen, hypermetroop, indo, katapult, kortaangebonden, lithosfeer, mieren, mieter, mieters, molière, narcose, opper, pasteuriseren, pathogeen, peenhaar, piel, pies, piet, plee, poessiealbum, polymeer, posterieur, potver, racket, rataplan, reet, retenuto, sadisme, seismograaf, siemens, stramien, verdikkie, x-benen, x-stralen

73 woorden

5e druk | 1914 | P. J. van Malssen

bak, biel(s), bissectrice, blikskaters, broodrooster, cabaret, caissière, carrosserie, casinobrood, cinema, commensaal, corso, desillusie, diablo, diva, does, doseren, draw, dribbelen, elektrificeren, emmeren, epileren, etter, finale, flamoës, frik, fylogeneze, gravel, hakketakken, hallali, hoelman, hygrograaf, infrarood, kakmadam, kartonnage, kassa, kiepen, klaarkomen, kwekken, lavatory, lev, maniak, mannequin, marconist, mensaap, menthol, middels, modernisme, motorboot, muntjak, odium, opscheppen, ostentatief, piccolo, pisinjig, procrustesbed, programmatisch, rodelen, schipperke, slissen, snertvent, sol, solutie, steekproef, stratosfeer, stuf, tektonisch, televisie, toekomstmuziek, toilet, trip, vestiaire, z.o.z.

73 woorden

6^e druk | 1924 | P. J. van Malssen

advocatuur, antibioticum, bacteriofaag, bakken, bilharzia, boston, camoufleren, defaitisme, eenentwintigen, formateur, frezen, frites, friet, geuze, hakenkruis, hemofilie, hydrofiel, lel, mensjewiek, montessorionderwijs, multiplex, nebulium, oerkomisch, ovulatie, piloot, postaal, pulley, scherenkust, seider, tiptop, ultimatief, zuurpruim

31 woorden

7e druk | 1950 | C. Kruyskamp, F. de Tollenaere

actinium, ångströmeenhed, antiegeen, ascorbinezuur, asjemenu, balsahout, bar, barysfeer, bel, calgon, charitatief, chips, cliché, collaboreren, corner, corselet, cracker, daltononderwijs, del, deux-pièces, diakritisch, dies, draaiboek, drukken, duro, dysprosium, estheet, exit, exponent, fijnzinnig, flamboyant, flodder, fluistercampagne, fluviaat, freewheelen, gal, galactisch, genocide, gonade, hafnium, haplogenie, hatsjie, henry, hypercorrect, illusionist, incontinent, infantiel, inseminatie, interfereren, isotherm, isotoop, jacket, jaffa, jatmoos, ka, kaasschaaf, kernenergie, ketchup, kiplekker, knoeipot, kolere, krik, krill, labiliteit, liften, Marshallhulp, matten, monoftong, nebbisj, negerzoen, negrospirituals, newton, nudisme, nutria, oclusief, omnium, opgemaakt, ordinaal, orogenese, oubaas, pakkie-an, paperclip, paraleipsis, parfait, parsec, pedologie, piemelnaakt, pineut, piqué, pitten, plassen, pocheren, pokkenweer, polysemie, preskop, prof, prolepsis, puppy, push, quisling, racket, raket, reel, renium, revaluatie, S-bocht, samojeed, sassen, schillerhemd, schuimrubber, sektariër, shampoo, sliding, smash, smeerkas, snackbar, snelbuffet, snipverkouden, soldo, stamkroeg, standaardiseren, stilb, straalmotor, stuka, suggestibel, sympathisant, tab, tapdans, technocraat, tender, tent, tikkertje, two-seater, vent, visum, wapithert, zeper(d)

137 woorden

8^e druk | 1961 | C. Kruyskamp

achenebbisj, afwasmachine, agressor, allocatie, americium, androgeen, anorak, anorgasmie, apartheid, atoomreactor, bacteriostatisch, bang, barderen, betjah, bikkelhard, bliksemoorlog, bolus, brochette, brommer, camouflagepak, centrum, commando, conventioneel, coup, cup, cv, dan, darcy, decaëder, dehydratie, depanneren, diachronisch, dibbes, discipline, dojo, einsteinium, electoraat, embargo, ergonomie, erlang, fauvisme, fermium, fijnmechanicus, filibuster, flan, flut, fot, frigorie, frikandel, gakken, glaciologie, grillen, herbicide, hoela, homofiel, honen, humaan, hypotensie, hypohermie, iebel, imago, impala, inciviek, instantie, isotoon, karren, kerststol, kettingroker, klassieke muziek, klooiën, knettergoed, knoert, lamé, liquideren, lob, lokatie, m'etje, emmetje, mescaline, modaal, mytjlschool, neutrino, nimbostratus, nudist, numismaat, omnibus, ongesteld, ontiegelijk, operationeel, operator, optioneel, optutten, orthodontie, oscar, Paleogeen, paradenose, parafernalia, pecannoot, pediater, percolator, percutaan, permafrost, pers, pet, pick-up, pikkel, pit, pleuren, populisme, potent, prenataal, privacy, promillage, protactinium, protagonist, putter, quickstep, raketaandrijving, reanimatie, roetsjen, romance, rorschachtest, rouwdouw, ruigpoot, satelliet, scanner, schnabbelen, script, shabby, soma, spadille, spike, spin, sponsor, stabij, steradiaal, stiefelen, stoma, stress, stronteigenwijs, subjonctief, sublimaal, suppoost, synesthesie, tabby, tee, teneur, topos, trial, tuthola, verisme, zak

151 woorden

9^e druk | 1970 | C. Kruyskamp

fellatie, geode, intercity, lobotomie, majorette, powersturing, print, ribcord, spagaat, speed, T-kruising, underground, visagist

13 woorden

10^e druk | 1976 | C. Kruyskamp

baguette, banistiek, beleg, bismillah, buzzer, californium, carco, clignoteur, clochard, commodore, corpus, cruciaal, deprivatie, docentschap, dubbeldekker, expliciteren, extramuraal, filter, finnjol, finoegristiek, flitsen, florentium, francofoon, gestoord, gilamonster, graduaat, grafeem, hapsnap, hemostase, hometrainer, initieel, irbis, jumbo, kanen, kat, kleinschalig, knoeper(d), kwantificeren, langoureur, lawrencium, lijnen, loeihard, lolbroek, mamba, margay, memo, mi, mie, nobelium, pangolin, parathion, patat, peronisme, pictogram, pijpen, placebo, plaque, polariseren, promethium, raciaal, radiocassetterecorder, rotonde, saliniteit, salopette, seks, sequentie, shelter, sief, simsalabim, stijldans, tanga, tangram, technetium, thematiek, thuisland, torr, tribaal, tubifex, turingmachine, tutor, ultrafijn, unitair, wankelmotor, wetenschapper, witheet, yeti

86 woorden

11^e druk | 1984 | G. Geerts, H. Heestermans

agitprop, alleenstaande, angsthaas, animatie, apparatsjik, artrose, assist, atoomonderzeeër, auctoriaal, audicien, autocue, axel, babi pangang, bananenschot, bancair, barracuda, bathysfeer, bloesjesdag, blouson, bodymilk, bonsai, boots, bossanova, brassband, break, brut, bubbelkom, bug, buggy, bye, camper, cap, cara, case, catwalk, collocatie, commitment, contrefilet, crossen, cunnilingus, dansmarieke, darts, demotie, dereguleren, deviant, double-breasted, drogeren, droste-effect, dubben, echofoon, echografie, edison, editen, elektronicus, endorfine, espadrille, fitnesscentrum, flamelamp, flossen, fosburyflop, fructivoor, fruitautomaat, gamba, generalist, gerbil, goelag, gossip, hardrock, hatsiekidee, hobo, hosselen, ietsepietsje, ignoramus, in-vitrobevruchting, incentive, intakegesprek, interimaris, jetlag, joke, judogi, kaderen, kalasjinikow, kankerweer, kanon, keirin, kipper, kit, kitten, klessebessen, klotebaan, knakker, knotsgezellig, kodiakbeer, koosnaam, krimi, ladderzat, leadzanger, legionella, lego, lekken, loeisterk, loipe, lugerpistool, manou, mankkat, meltdown, methadon, metrage, meuren, mierenneuker, mihoen, mikado, minco, mmm, monitoring, moped, moven, multicultural, mutageen, necrofiel, oryx, paneel, pasta, penthouse, peptalk, percussie, pershing, pinot, pissig, pitbullterriër, pizzeria, plateservice, platform, polarisraket, poujadisme, premium, prestigieus, promiscue, punk, quiche, rating, reader, recombinant, remslaap, rikketik, rockabilly, roesje, römertopf, rotisserie, sakkerju, saloondeuren, scrambler, serendipisme, sjekkie, smörgåsbord, soap opera, spoonerism, stockcar, swami, swap, taekwondo, tahoe, takkewijf, tatami, tiebreak, tig, tortilla, touch, touché, transmittor, wereldtijd, wetsuit, wok, wow, xerox, yes

176 woorden

12e druk | 1992 | G. Geerts, H. Heestermans

A4, agogiek, ampersand, amuse-gueule, angehaucht, arrivederici, ashram, baklava, biogarde, boxershort, bush-bush, cannelloni, chador, chakra, chorizo, christoffel, computeren, croque-monsieur, dink, emergency, executie, exocet, font, fuckmuziek, futon, intifada, ippon, jezusmina, jippie, joechei, kanji, kiebitzer, kolbaszorstje, kumquat, lipssleutel, mascarpone, matroesjka, moedjahedien, mop, moussaka, nasi rames, nomenklatoera, paracetamol, pedalo, perrier, poltergeist, qat, rastafarikapsel, rendang, rohypnol, sachertaart, sahib, semtex, senior, sharia, shii-take, skybox, sukiyaki, tahin, tandoori, teriyaki, tofoe, tsoenami, umer, updates, ve-tsin, zakjapanner

67 woorden

13^e druk | 1999 | G. Geerts, T. den Boon

at-sign, bagel, conditioner, enchilada, gyros, **hăček**, handling, inhaler, konik, macher, megastore, miezemuizen, nachleben, oblomovisme, omerta, partydrug, pavlovreactie, pentito, pesto, pretzel, queteletindex, rollator, sjteti, skate

24 woorden

op de vorige pagina geeft een overzicht van de aantallen woorden in het *Chronologisch woordenboek* die op basis van de Grote Van Dale (druk 1 t/m 13) zijn gedateerd.

Van de in totaal 18.540 woorden in het *Chronologisch woordenboek* zijn er 965 op basis van de Grote Van Dale gedateerd ofwel ruim vijf procent. Een preciezer beeld van het belang van Van Dale voor de dateringen krijgen we als we bekijken hoeveel woorden er in het *Chronologisch woordenboek* zijn opgenomen die jonger zijn dan 1864, het jaar waarin de 1^e editie van Van Dale (eigenlijk van Calisch) verscheen. Het *Chronologisch woordenboek* bevat 5.354 woorden van 1864 of later. De 965 woorden die zijn gedateerd via de Grote Van Dale, vormen daarvan 18 procent, dus bijna een vijfde. Al deze woorden zijn dus door de redacteurs van de Grote Van Dale het eerst gesignaleerd. De trefwoordenverzameling van de Grote Van Dale – de toevoeging ‘Grote’ suggereert het al – is omvangrijker dan van enig ander handwoordenboek en dat vindt zijn weerslag in het aantal op dit woordenboek gedateerde woorden.

De verschillende edities van Van Dale laten in het aandeel geleverde dateringen opmerkelijke verschillen zien. De enige editie die daadwerkelijk door Johan Hendrik van Dale zelf is bewerkt – en dan nog maar gedeeltelijk, want hij is halverwege de bewerking aan de pokken overleden – dateert van 1874. Die editie bevat veel woorden die nooit eerder in een woordenboek zijn aangetroffen. En daarbij gaat het opvallend vaak om dagelijkse, gewone woorden, zoals namen voor voedingsmiddelen: *babbelaar* (snoepje), *borstplaat*, *krieltje*

(kleine, nieuwe aardappel) en *muisjes*. Ook zijn allerlei woorden opgenomen uit de spreektaal of kindertaal: *jokkebrok*, *jojo*, *keihard*, *moeren* (kapotmaken), *nippertje*, *o-benen*, *oma*, *Oost-Indisch doof*, *opkikkeren*, *simmen* (jengelen), *snuiter* (rare vent) en *uitentreuren*. Voorts bevat het woordenboek leenwoorden uit het Engels, zoals: *festival* en *microfoon*, en uit het Duits, bijvoorbeeld: *bisamrat*, *drogbeeld* en *priemgetal*.

Manhave, redacteur van de 3^e editie (1884), brengt weinig vernieuwing. Wel vermeldt hij als eerste: *beneveld* (dronken), *kletskaus*, *sloom* en *vertikken*. De redacteurs van de 4^e en 5^e editie leveren wel weer behoorlijk wat nieuwe dateringen. In 1898 onder andere: *balkenbrij*, *behoefte* (ontlasting), *besmukt*, *bomvol*, *forens*, *fröbelen*, *gymnastiekschoenen*, *mieters*, *plee*, *potver* (bastaardvloek) en *reet* (billen). In 1914 vinden we als neologismen opgenomen: *casinobrood*, *diabolo* (bepaald speelgoed), *dribbelen*, *emmeren* (zaniken), *klaarkomen* (orgasme hebben), *pisnijdig*, *televisie* en *trip* (reisje).

De 6^e editie, uit 1924, laat weer een inzinking zien, hoewel die is bewerkt door Van Malssen, die ook had gewerkt aan de 4^e en 5^e editie. De toegevoegde woorden zijn bovendien voor een groot deel van wetenschappelijke aard (*advocatuur*, *antibioticum*, *hemofilie*), op enkele uitzonderingen na (*tiptop* en *zuurpruim* bijvoorbeeld). Daarna duurde het lang voordat in 1950 de 7^e editie verscheen. Die werd vervaardigd door lexicografische coryfeeën, want de redacteurs Kruyskamp en De Tollenaere waren allebei afkomstig van het wetenschappelijke *Woorden-*

boek der Nederlandsche Taal, het WNT. Dat is te zien aan het hoge aantal toegevoegde woorden, waaronder: *asjemenou*, *chips* (gebakken aardappelschijfjes), *cracker*, *del*, *kaas-schaaf*, *ketchup*, *kiplekker*, *knoeipot*, *matten* (vechten), *paperclip*, *piemelnaakt*, *pineut*, *pitten* (slapen), *snipverkouden*, *tent* (horecagelegenheid), *tikkertje* en *zeperd*. Ook de achtste druk, die Kruyskamp in 1961 verzorgde, toont een stijgende lijn met nieuwe woorden, zoals: *afwasmachine*, *flut*, *homofiel*, *klooien*, *ongesteld* (menstruerend), *ontiegelijk*, *optuten*, *pleuren*, *scanner*, *schnabbelen*, *stress*, *stronteigenwijs* en *zak* (scheldwoord).

De negende druk, uit 1970, laat dan weer een teleurstellend dieptepunt zien, maar Kruyskamp legt in een ‘Bericht voor de negende uitgave’ uit hoe dat komt. Er wordt al enige tijd gewerkt aan een spellinghervorming en de uitgever durft om die reden geen nieuwe editie uit te geven. Daarom is de 9^e editie identiek aan de 8^e, maar er is in 1970 wel een supplement toegevoegd. In dat supplement heeft Kruyskamp onder andere opgenomen: *fellatie*, *intercity*, *print* en *spagaat*. In de 10^e editie, uit 1976, staan wel weer veel nieuwe woorden. Kennelijk had Kruyskamp ze opgespaard. Nieuwkomers zijn onder andere: *beleg* (broodbeleg), *gestoord* (gek), *hapsnap*, *kanen*, *lijnen* (vermageren), *lolbroek* en *witheet*.

De grootste vernieuwing brengen de redacteurs Geerts en Heestermans, die in 1984 (als Kruyskamp nog slechts pro forma als mede-hoofdredacteur wordt genoemd) woorden toevoegen als: *angsthaas*, *babi pangang*, *body-milk*, *flossen*, *hosselen*, *ietsepietsje*, *klotebaan*, *lekken* (informatie laten uitlekken) en *tig*. En in

1992 komen daar bijvoorbeeld nog bij: *boxer-short*, *bushbush*, *updaten* en *zakjapanner*. De 13^e editie tot slot, uit 1999, levert voor maar heel weinig woorden uit het *Chronologisch woordenboek* de oudste datering. Dat komt wellicht doordat die editie erg snel volgde op de 12^e, waarvan bovendien in 1995 een druk in de nieuwe spelling was verschenen. De toevoegingen in de 13^e editie betreffen veelal leenwoorden, met name uit het Engels, zoals: *at-sign*, *conditioner*, *handling*, *inhaler* en *pretzel* (zoute krakeling).

Uit het totale overzicht komt naar voren dat de redacteurs Van Dale, Kruyskamp, Geerts en Heestermans het scherpst de moderne ontwikkelingen – in woordenschat en maatschappij – gevolgd hebben. Zij hebben vaak als eerste een woord in het woordenboek opgenomen, althans voor zover bij de huidige stand van onderzoek bekend is. Ik heb niet alle kleine woordenlijsten en gespecialiseerde woordenboekjes uit de bewuste periode kunnen raadplegen, maar de gegevens leveren wel een goede indicatie. De woorden zelf zijn uiteraard wat ouder van datum dan hun eerste datering in een woordenboek. Lexicografen hanteren over het algemeen de regel dat een woord pas in het woordenboek wordt opgenomen als het een paar jaar regelmatig in het algemene spraakgebruik is aangetroffen. Maar wil men een snelle indicatie krijgen over de ouderdom van een woord, dan loont het zeer de moeite de verschillende drukken van de Grote Van Dale te raadplegen. Een database waarin de oude drukken van Van Dale digitaal doorzoekbaar worden gemaakt, zou daarom een grote aanwinst zijn voor iedereen die inzicht wil krijgen in maatschappelijke veranderingen.

CAROTEEN, o., *caroti'ne* (<Lat.), v. (m.) en o., gele tot oranje-rode kleurstof in planten, wel als „pro-vitamine” beschouwd.
Uit: *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*, 8^e editie, 1961.

1902
1903

AFIJN, tw., in volkst. voor *enfin*.
Uit: *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*, 8^e editie, 1961.